

PROTESTÁNS VITAIRATOK MÉLIUS IDEJÉBŐL.

KANYARÓ FERENCZTŐL.

Mélius öt, Basilius három, Károli Péter, Thordai Sándor András és Csázmai István egy-egy művéről talál az olvasó az alábbi sorokban értesítést. A protestáns hitújításnak oly nevezetes alakjai ezek mindannyian, hogy örömmel kell fogadnunk, ha bármi csekély új adat is kerül napfényre homályba borúlt életük munkásságáról. Nem szabad szem elől tévesztenünk a legnagyobb magyar bibliografusnak örök-igaz szavait:

»Meg vagyok győződve, hogy egy-egy XVI. és XVII. századi munka, melylyel őseink az Európát akkor foglalkoztató szellemi küzdelemben tevékeny részt vettek, a magyar név becsületét a művelt világ előtt nem kevésbé emeli, mint az általuk ugyanakkor a szabadság és nemzetiség érdekében vívott egy-egy ütközet véres dicsősége.«¹

A felsorolt írókat elég behatón ismerteti Bodnár Zsigmond új adatokban gazdag irodalomtörténete és Beöthy Zsoltnak nem kevésbé jeles irodalomtörténeti vállalata. Mi csak egy-két jellemző vonást szándékozunk közölni munkáiknál kevésbé ismert életükről.

A protestáns hitújítás legérdekesb alakja, *Mélius Péter*, Dunántúl született 1530 táján Horhi nevű elpusztult faluban. Születése helyét és származását világosan előnkbe tárják nevei (Somogyi Péter, Horhi Ihász vagy Juhász vagy Mélius Péter) melyeket, Kálvinhoz hasonlóan, elég változatosan használt. Mélius avagy »Ihász Péter Somogyi fiú de Horhi« nemzetsége vérszerinti rokonságban állt az egyik Bornemisza családdal, mi nemesi voltuk mellett bizonyít. Bár a török nem igen szenvedte meg a magyar nemeseket, rokonai mégis ott maradtak Buda és Pécs

¹ Szabó Károly, Régi Magyar Könyvtár. Előszó, XIV. l.

eleste után is falusi jószágukon, mely körülmény szegénységük mellett tanúskodik.¹

Gyermekségét és első tanuló éveit a sokat ígérő ifjú szülei házában vagy a közel Zalavidék valamelyik jobb nevű iskolájában töltötte. Legalább ide látszanak mutatni a munkájában itt-ott található egyes vonatkozások, visszaemlékezések a szülőföldével szomszédos vidékre. Arany Tamás 14-dik eretneksége ellen például így érvel: »A *Szalaiak* a zebben hordozzák a sos kenyér belt, mert tudgyac, hogy a kortsomán be töric a feiet avagy artzul uagiac. De azért nem . . . a sos kenyér bel oka, hogy a kortsomán valakic sebben essenec.«² »*Az Első Kirali Könyv*« 152. levelén pedig ezeket olvassuk: »A Sykim Sidoul magas fákat iegiez, ackinek leuele, gyümölcze mint a füge, de keserü: Faia oly nagy magas, mint az Eper fánac, mint egy nagy diofa. Sok termett Sido országba Jerusalem körniül, *mint Szalába a vad czeresznie*, és mint a vad körtwély a *Debreczeni erdön*, oly soc volt Jerusalem körniül.« Ugyanott »*Az Masodik Kirali Könyv*« 217-ik levelén *Bata* neki Magyarországon az első búcsújáró hely, azután a felvidéki Szepes következik s végül ugyan ezen irányban a külföldi Csesztákót (Censtochau) és Compostellát emlegeti. Mindezek már a dunántúli vidéken kifejlett észjárásra és emlékező tehetségre vallanak.

Nem áll tehát az, a mit sokan oly szívesen elhitetnek, hogy a nagy Mélius az ő tudós nevelődését a debreczeni főiskolának köszönheti. Még felsőbb tanulmányait is valószínűleg a Dunántúl végezte. E mellett bizonyít az, hogy törökül megtanúlhatott, a mi inkább ifjú- mint gyermekkorában történhetett. Míg Debreczenben ritkán láttak pogányt, addig Pécsen, Vörösmarton és Tolnán benn a városban, a kereszténnyel itt-ott vegyesen lakott a török. Mind a három helyen virágzó iskola állt fenn a XVI. század közepén. Tóth Ferencz szerint Mélius a legközelebb eső Tolnán tanult.³ Innen ment volna 1556-ban, immár érett észszel, Wittenbergbe, hol október 26-án iratkozott az egyetem anyakönyvébe s félév múlva már a magyar tanulók szeniorának választ-

¹ Lásd Velics, Kincstári defterek. I. k.

² Aran Tamás Tévelgési. 87. l.

³ Protest. ekleziák hist., 39—40. és 52. l. Zoványi, Tanulmányok,

ják. 1557 végén a hatalmas Enyingi Török János pártfogását fogadja el s 1558-tól fogva Debreczenben látjuk, hol kegyes földesurának megelégedésére tölti be az iskolában tanítói és az egyházban lelkeszi hivatalát.

Talán ekkor, e kitüntető állásban vonta magára figyelmét Szegedi Kis Istvánnak, korában a legnagyobb magyar protestáns hittudósnak, a kivel Škarica tudósítása szerint hittani álláspontja felől többrendbeli vitázó iratot váltott. Szegedi végre is meggyőzte az ifjú pásztor s Mélius elhagyta Luther nyáját és Kálvin kicsiny táborához szegődött.

Debreczenben, a nagy magyar alföld e gazdag és tekintélyes városában már ekkor meg volt szilárdulva a reformáció a nép közt, és pedig határozottan Lutheres irányzattal. 1556-ban még elűzték oltárromboló papjaikat, köztük Kálmáncsehit; de a ki utóbb elbetegesedve s az erdélyi heves hitharczokban megtörve izmét viszszahúzódott hozzájuk. Mélius az elhalt Kálmáncsehi örökébe lépett. Felkarolta az ő félben maradt vállalatát, a kálvinizmus elterjesztését az ország keleti részeiben. 1559-ben szövetségre lép az elhúnytak győztes ellenfelével, Dávid Ferenczczel s Erdélyben a kálvinizmust pár év alatt diadalra juttatják. E nagy czél elérésére a két lelkes főpap fáradhatatlanul munkált mind az egyház, mind az irodalom terén. Prédikáltak, tanítottak, vitatkozásokat rendeztek és könyveket adtak ki. Debreczenre nézve valóban igazgatóvá vált ekkor a Huszár Gál hizelgő elismerése: »A ki igazán akar róla ítéletet tenni, méltán mondhatja a ti várostokat a mennyei tudományban mind az egész Magyarországnak és Erdélységnek s több sok helyeknek kis világosejtő lámpásának lenni.«¹

Hét egész esztendeig tartott e dicsőség. 1564-ben a nem egy ízben legyőzött s minden téren hátraszorított lutheránusokon teljes diadalt aratott a feltörekvő kálvinizmus. Ugyan e nevezetes évben Mélius magyarra fordítja bibliájának legfontosabb részeit s ellátja szívének tetsző kegyes magyarázatokkal. A ki 1561-ben még bölcs mérséklettel s az ész és okosság fegyvereivel iparkodott meghamisítani Arany Tamás tévelygéseit, most a diadal mámorában egészen más oldalról mutatja be magát az igazhívó

¹ Aran Tamás tévelgési. Előszó.

magyar népnek s az ellennézetűek erőszakos elnyomását, a katolikus papság kiirtását követeli. 1565-ben kezdi meg ez ugyancsak »tartalmas és az olvasóra nézve gyümölcsöző eredményű fejtegetések« közzétételét.¹ A következő évben tartott tordai országgyűlés valóban ez indítványok szellemében határozott: a katolikus egyházi javakat hatalommal lefoglalták s a papokat és szerzeteseket kiűzték az országból. »Ezen intézkedés — jegyzi meg Zsilinszky Mihály — egészen ellenkezik azon szellemmel, mely eddig az erdélyi országgyűléseken uralkodó volt; s nem is magyarázható másképp, mint hogy a lefolyt úrvacsorai keserű vitákban elkapatott valamely pap hozta fel e veszedelmes indítványt.«²

Talán épen Dávid Ferencz, a ki a fejedelemnek udvari papja volt, hozta fel e veszedelmes indítványt — találgatja Zsilinszky, — mely elfogadtván, a törvényczikkek végére, mint 10-ik czikk, e szavakkal csatoltatott:

»Végezetre, miért hogy az Úr Istennek jóvoltából az evangyeliomnak világosságát az ő felsége (János Zsigmond) birodalmában mindenütt felgerjesztette és kívánja, hogy az hamis tudomány és tévelygések az anyaszentegyházból kitisztittassanak, egyenlő akarrattal végeztetett, hogy afféle egyházi renden való személyek, kik az pápai tudományhoz és emberi szerzéshez ragaszkodtanak és abból megtérni nem akarnak, az ő felsége birodalmából minde-nnün nem kiigazittassanak.«

»Az váradí káptalannak ő felsége ez jövő virágvasárnapot hagyta, kik ha meg akarnak térni, házokban, szőlőjökben, marhájokban, jószágoktól elválva, kiket ő felsége magának akar tartani, békességgel megmaradhatnak; ha pedig az Istennek ígését nem akarják venni, személyekben, marhájokkal egyetembe, valahova akarnak menni, szabadon elbocsáttassanak.«³

Nem Dávid, Mélius volt ez indítvány sugalmazója, mint egy évvel előbb szellemi atyja is ő volt.⁴ A debreczeni orthodox

¹ Zoványi, Tanulmányok, 22. l.

² A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. I. k. 132. l.

³ U. ott, 132—133. l. Erdélyi országgyűl. emlékek. II. k. 302.

⁴ Mélius ide vonatkozó tanításaiból számos helyet idézhetnénk állításunk bebizonyítására. Bibliájához, melyet »főképpen a fejedelmek« tanulásgára adott ki, ilyen magyarázatokat mellékel: »Magyarok! azért iratta meg Isten e vétkeket, hogy ti eltávoztassátok. Ha nem mívelitek, el nem hánnyátok a . . . Clastromokat, Búcsús átkozott helyeket, a misét az barátokkal, apácákkal együtt, elveszt az Isten.« (*Az Második Kirali Könyv.* 219. l.) »Jehu a bálvánimadás színe alatt begyűteti a Baal papjait és levágtatja. O keresztýén fejedel-

püspök ekkor állt hatalmának és a közügyre befolyásának tetőpontján. Dávid Ferencz, ki már ekkor a legsarkalatosabb hittételekben is eltért előbbi hittársától, legfőleg e befolyás mérséklésére törekedhetett. Mert, mint Révész Kálmán buzgó kutatásai valószínűvé teszik, Dávid Ferencz épen ez idő tájt az udvar és nemesség részéről igen mostoha pártfogásban részesült: sőt Révész szerint Mélius határozottan le is győzte volna ez első összemérkezésnél a Dávid-féle szabadelvű irányzatot. A diadalmaskodó debreczeni orthodox püspök ellenben a jól végzett munka után még Gyula-Fejérvárról hazatérte előtt nagyon is méltán igen szép részt nyer a zsákmánylott egyházi javakból: *házat és szőlőt* adományoz neki a fejedelem, »egynehány hű tanácsos úr legalázatosabb kérésére.« a nagyváradai káptalan birtokából, a debreczeni eklezsia sajtójának, mely oly hasznos könyvekkel boldogította az országot, jobb karban helyezésére.¹

E fölötté nagyon drágán, a jobbak becslése árán szerzett fényes diadaltól számíthatjuk a Mélius csakhamar bekövetkező bukását. 1566 őszen még megerősítik az erdélyi rendek a tordai országgyűlés szűkkeblű határozatát;² sőt az üldözést kiterjesztik a görög-keleti papságra is. Ezzel egy időben rohamosan terjedni kezd a feltámadó unitarizmus; már a távol felföldön is felütötte fejét s immár magában a debreczeni egyházmegyében is hozzácsatlakoznak az újabb szabadelvű hitmozgalomhoz Arany Tamás és elégedetlen társai.³ Mélius megriadva hagy fel a katolikusok és óhitűek zaklatásaival és minden erejét az Erdélyből

mek! bezzeg jó volna ti nektek is már egyszer a Baal papista, pogán, bálványozó papjait és barátit begyűtenetek: vágatnátok le, mint az Illyés. 3. Reg. 18. 19. Jó volna most is *ilyen álnokságos haszonnal* cselekednetek ti, fejedelmek, a Baal papjai ellen. De a papja had járjon! A palástját, jószágát, molnát, örökét kell elvenni a papnak, barátinak. Maga (jóllehet) a papok Clastromokhoz rendelt jószág Istené volna; ha úk miséztenek, ti urak csinálnátok oskolákat belőle.« (Ü. ott, 205. Versd össze még a 171., 233., 232. stb. lapokkal.)

¹ Versd össze: Debreczeni Prot. Lap. 1884. 66. l. Révész Kálmán, Unit. Történetírás. 13—14. Hogy Mélius mily örömmel fogadhatta e kegyes adományt, arra nézve lásd saját nyilatkozatait »Az Második kirali könyv« 175., 209. és 210. lapján.

² Versd össze Zsilinszky ellenkező felfogásával: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai, I. k. 133—134. l.

³ Versd össze Kanyaró, Unitáriusok Magyarországon, 59. l.

fenyegető támadás visszaverésére szedi össze. 1567 elején védelemre gyűjti egybe a megmaradt híveket s a Kálvin mellett hatalmas szóval nyilatkozó debreczeni zsinat egy erős tábornokot állít fel a kiadott híres eretnekkövező kánonokban a végromlástól feltett orthodox hit megmentésére.

Mi volt e kánonokban, mint folytatja Mélius az elkeseredett küzdelmet azután is, papokat elűzve, könyveket megégetve, de azért mégis nyomról nyomra tért vesztve Dávid ellenében, — mindezt elmondja a történelem.¹ Csupán annyit tartok szükségesnek még fölemlíteni, hogy a Dávid Ferencz vezette szabadelvű irányt 1568-ban ugyancsak a tordai országgyűlésen a legteljesebb lelkiismereti szabadság törvénybe iktatása koronázta meg. Méliusra ekkor már csak Thordai Sándor András és alig egy-két híven maradt lelkésze hallgatott a Kálvintól két év alatt elpártolt Erdélyben.

Szükségessé látszott az ország nyugati határainál is biztosítani az orthodoxia hátraszorításával aratott fényes győzelmet. Ezért hívják össze a következő 1569. év őszén, egyenesen a hajthatatlan Mélius megtörésére, a híres nagyváradai disputatiót. Megelőzőleg meglátogatja őt Dávid Ferencz saját székvárosában; hátha egyesítésre léphetnének, mint 1559-ben, mikor Nagyváradon a kálvinizmus érdekében összetanácskoztak. Minden békéltetés, minden egyezkedési kísérlet most hiábavalónak bizonyult. Mélius konokul megállt az egyszer elfogadott igazság mellett. Nem hátrált meg utóbb a fejedelem dorgáló fölléptére sem, ki őt Nagyváradon nyilvánosan megfeddte, sőt száműzéssel fenyegette, ha az eddigi vallásüldözéssel fel nem hagy s az országos törvénybe iktatott szent lelki szabadságot méltó tiszteletben nem tartja.

»Mi tőlünk — így szól a fejedelem — és a miéinktől tinek semmi bántástok nem volt! Hogy pedig Mélius Péternek megmondották a mi szónkat, hogy *a mi birodalmunkban nem pápálkodik, a papokat az igaz vallásért ne kergesse, a könyveket meg ne égesse, senkit hittel (esküvel) az ő vallása mellé ne kötelezzen*: ez az oka, mert a mi birodalmunkban, miképen arról ország végezése is vagyon, *mi azt akarjuk, hogy szabadság legyen!* Továbbá tudjuk, hogy *a hit Istennek ajándéka és a lelkiismeret*

¹ V. ö. Unitáriusok Magyarországon, 54—77. l.

semmire erőszakkal nem vitethetik: ez okáért, ha ez határban (t. i. a törvény korlátai között) meg nem marad, szabadon a Tiszán túl mehet.«¹

Látni való, hogy e fejedelmi szózaton, melynek nemes hangzásán azonnal a Dávid Ferencz nagy lelke cseng fülünkben, egészen az 1568-ki törvény szelleme s a lelki és testi szabadság tisztelete ömlik el: ily szabadságbecsülő gondolkozás nem alkothatta az 1566-iki vallásüldözés törvényét. A katolikus klérus Erdélyből kitiltásának érdeme tehát merőben a Mélius babérjai közésorolandó.

Kolozsvári Basilius István vállalkozott mostan a debreczeni orthodox főpap hatalmának megfőzésére. Szellemi fegyverekkel kellett eldönteni a harczt, melybe világi erőszakot keverni szegyenlettek volna. A mi Egri Lukácsnak két évvel előbb nem sikerült a felföldön, az most, az erdélyi események biztató hatása alatt, könnyen sikerülhetett a János Zsigmond kormányozta részeken. Nem tért tehát vissza Basilius a nagyváradi zsinat után kolozsvári papságára, hanem ott Váradon alapít új eklézsiát magának, 3000 lelket térítvén meg prédikálásával, mint megírta ezt Székesfehérvárra küldött levelében valamely ott térítő unitárius apostolnak. Váradról Belényesre ment ki s ott a már két év óta kálvinista eklézsiát teljesen a maga hitére bírja. Azután a kinyílt tavasszal többed magával Békést, a Kőrös-Marosköz esperesének székhelyét keresik föl; innen Vásárhelyre, Makóra, Temesvárra és Simándra mennek el. Emitt Óvári Benedeket, két évvel előbb a gyulafejevári gimnázium derék igazgatóját, hagyják lelkésznek. Temesvárt a »*Balassi Menyhért árútatásának*« szerzője és kiadója marad. Makón Thordai Máté, kinek egy szép énekét fia, János, 1632-ben adja ki Kolozsvárt. E közben Békésen hagyott papjukat, egy ifjú erdélyit, Szegedi Lőrincz esperes börtönbe vetteti. Basilius legott visszafordult s diadalmas disputatiót tart a török hatóság előtt a szintén Békésre átrándult Méliussal s a Mélius segélyére egybesereglett kálvinista papokkal. Úgy látszik, egy ideig ő marad ezután a békési unitárius gyülekezetnek papja. Legalább Bod Péter élete vége felé békési lelkésznek nevezi őt.² Ez időtájt tartott Simán-

¹ Nagyváradi Disputatio, 130.; 131. l.

² Historia Unitar. in Transylvania. (Lugduni Batavorum, 1776.) 152. l.
— Historia Hung. Ecclesiastica. (Lugduni Batavorum, 1888.) I. k. 456. l.

don is Méliussal erős disputatiót, mit később irodalmi téren is folytattak, — később mindkét fél műveinél erről bővebben lesz szó. Majd újabban két évig Belényesen pásztorokdi: s csak 1575 táján tér vissza Kolozsvárra, hol felserdült leányát Ötvös Jánoshoz adja, a kit családi nevén Ambrosius Jánosnak is neveztek s a híres »névtelen« gyulai aranyműves családjából származott, a kinél Dürer Albert nagyatyja tanult. 1578-ban Basiliusunk már ujjolag kolozsvári pap és esperes. 1579-ben élénk részt vesz Dávid Ferencz tragédiájában, mely időből több levele és kézirati műve maradt fenn. 1580-ban egy újabb körútja alkalmával sikertelenül próbálja meg az alföldi unitárius ekklézsiákat a Dávid Ferencz nézetéről eltéríteni és a Krisztus imádására birni. 1587-ben még kiadja egy latin munkáját, mit Báthory Zsigmond fejedelemnek ajánl. Meghalt 1592-ben Kolozsvárt, mintegy 65 éves korában. Uzoni és Kénosi öt fáradhatatlan szorgalmáról és munkásságáról dicsérik. Összesen mintegy 13 művet írt, melyekből eddig tudtunkra csak hármát adott ki az alább ismertetendő három kivül.¹

Míg Basilius a térítésre nézve úgy Erdélyben, mint az alföldön, a Dávid Ferencz jobb kezének bizonyult, ugyanilyen elismerés állítható ki a tudós *Károli Péter* részére, ki a másik oldalon tollal küzdött meggyőződése mellett. Mesterének, Méliusnak legbuzgóbb segéde s csakhamar utóda is lett a püspökségben. Élete sokkal ismeretesebb, hogysen a mi fogyatékos ismertetésünkre szorúlna.²

Erdélyben a református püspöki széken Dávid Ferencz utóda *Thordai Sándor András* lón, ki tiz évi interregnum után választott maroknyi felekezete fejévé. Tordán született 1529-ben s tanulmányait a korabeli szokás szerint külföldön végezte. 1568-ban, mint egyik választott bíró, vett részt a király előtt tartott tiznapos gyulafejérvári disputatión. Mint Csázmai előadása bizonyítja, irodalommal is foglalkozott; de munkái mind elvesztek. Meghalt 1579-ben a Dávid Ferencz halála évében. Emlékezetét Bod szerint a dévai templom falán egy írott kő hirdeti.³ Nevezetes, hogy 1577-ben a tordai részleges országgyűlés az új református püspök hatalmát a Dávid Ferenczé fölött jóval kiterjesztette s az

¹ Életére vonatkozó bővebb adatokat l. Unitáriusok Magyarországon, 78—107. l.

² Lásd Bodnár Zsigmond, A magyar irodalom története, I. k. 156—162. l.

³ Magyar Athenás, 236. l.

sem utolsó példája a leleményességnek, hogy két év múlva a bukott Dávidot mintegy az orthodox püspök őrizete alá vitetik dévai örökös fogságába.

Csázmai Istvánnak homályos előéletéről csupán csak annyit sejtethetünk, hogy 1540 táján a török elől menekült az elfoglalt Szerémségből vagy a Dunántúlról Erdélybe. 1568-ban a gyulafejevári disputáción őt is a választott bírák sorában látjuk. Azon figyelmet érdemlő körülmény, hogy Gyula-Fejérvárnak, a fejedelmi székvárosnak, papja volt, kedvező tanúságot tesz tudománya tekintélyéről. Fájdalom, életére vonatkozólag aligha fedezhetünk föl már valaha új adatokat. Munkái is egynek kivételével mind elvesztek; ezt az egyet is, Thordai Sándor András ellen kiadott kemény hangú feleletét, Uzoniék már a múlt században mint unikumot emlegetik.¹

E bár vázlatos, de aligha fölösleges ismertetés után lássuk a bemutatott írónak rég elveszett vagy ujonnan megtalált munkáit időrendben egymásután.

1. (*Mélius Péter*. A közbenjáró Krisztusról. Debreczen, 1561. 4-r.?)

Mélius ez elveszett latin nyelven írt munkájáról ő maga »*Aran Tamás hamis es eretnek tévelgési*« ellen írt s 1562-ben kiadott munkájában így nyilatkozik:

»Hetedik eretnekseg. Azt mondgya Aran Tamás Stancarus Ferenczvel egyetembe, hogy a Christus nem mind két természetiben közbejáró és engesztelő az Isten és ember között. *Felelet. Ezt megbizonyítottuk abban a könyvben, kit Deákul s Magyarul is irtunk a Közbejáró Christusról.* Esa: 7. 9. 35. 42. 45. Jere: 23. Osee: 1. Soph: 3. Hogy az idvözeítő és megváltó Messias és Pap Jehovának, az az. természet szerént való Istennek mondatik.« (50. l.)

Mélius valóban kiadta 1561-ben az itt felemlített magyar könyvet: »*A Christus Közbe Járásáról Való Predicaciók*« címmel, mely művet Szabó Károly a *Régi M. Könyvtár* I. k. 22-ik lapján ír le. Mélius másik művét, melyben ugyanezt a témát a tudósabbak számára latin nyelven dolgozta ki, bibliografusaink nem ösmerik; pedig a felhozottak tanúsága szerint kétségtelenül ki volt adva s ez lehetett a híres debreczeni polemikusnak első nyomtatott latin műve.

¹ Ismertetését lásd Bodnárnál, id. m. I. k. 192., 193. l.

E rég elveszett munkának csupán »*Aran Tamás hamis és eretnek tévelgesi*« tartották fönn némi halvány emlékét. Nem érdektelen azt is tudni, hogy ez utóbb említett eretnekczáfoló műnek nincsen és sohasem is volt 19-ik lapja a hibás lapszámozás következtében, a minek fölemlítését Szabó Károly bibliografiai leírásában nem találjuk.¹

2. (*Mélius Péter*. A' Sidoc aldozatirol. Debreczen, 1563. 8-r. ?)

Valószínűnek kell tartanunk, hogy Mélius, kinek ismert művei mind polemikus irányúak, e művet a katolikus mise ellen írta, felmutatván az Isten oltárát és az Istennek tetsző áldozatokat a bálványozó hit, a pápa oltára, ostyája, miséje etc. ellen. Több, mint bizonyos, hogy e műben a lutheránusoknak is kijutott a maguk része, a kiknek papjai: félpapok, a pápa majmai, ostyások, oltárosok stb. a Mélius felfogása és elnevezése szerint.

Mélius e munkájának elvesztét nem sajnálhatjuk, mert abban lerakott tudományát az ő szokott ismétlései szerint bőven élénk tárja a Sámuel és Királyok két könyvére írt jegyzeteiben és magyarázataiban, kivált e nevezetes mű vége felé. Ugyanott ma már elveszett vitairatáról ily szavakkal emlékezik meg:

»Az *olah* Sidoul oly áldozat, ackit mind megégettec, *holocaustoma*, azaz, tekiességgel meg egettetett, ackit az oltarra tesz nec vala, ackinek fűsti és langa fel megien vala: *Ezokról szoltam a' kis könybe, a' kit írtam a Sidoc aldozatirol.*« (Fol. 14.)

Mivel »*Az két Samvel könyvei, es az Kirali könyveknek*« előszava 1565 január havában kelt, ebből bizonyos, hogy e könyveket Mélius már 1563/4-ben lefordította. Ugyan e tájt adta hozzá a »magyarázatokat« is s így tehát a »Sidoc aldozatirol« írt kiseded mű, melyről ott mindjárt az első könyv VII-ik fejezetének végén említés van, már 1563-ban megjelenhetett. Az »*Aran Tamás tévelgesi*«-nek végén meg az tűnik ki, hogy már 1562 elején szükségesnek láthatta Mélius írni a »Sidoc aldozatirol«, nehogy az ó-testamentom betűi után indulva, az áldozati oltár, ostya és mise kérdésében a »rabok és bolondok« az igaz keresztény szabadságnak megtörésével »a pápa lova farkára kössék magokat.« (113—117. l.)

3. (*Cziaszmai István*. Az Antichristus képei. Albae Juliae, excusum per Raphaelum Hoffhalterum, 1567. 4-r. ?)

¹ V. ö. Régi Magyar Könyvtár, I. k. 23., 24. l.

Az erdélyi és lengyelországi unitárius papok által 1568 elején egyetértőleg kiadott »DE FALSA ET VERA VNIVS DEI PATRIS, FILII, ET SPIRITVS SANCTI COGNITIONE« első könyve negyedik fejezetének a nép elé vitele volt e munkának czélja és feladata, melyben az ott ujjal is kiadott szentháromság-ábrázoló nyolcz képet magyar szöveggel kísérve mutatta be a gyulafejevári unitárius prédikátor. Míg a »*De Falsa*« etc. című latin munkát az európai tudós világra való tekintetből számos példányban nyomtatták, addig a Csázmai műve, úgy látszik, aránylag igen csekély számban jelent meg s a megbotránkozott háromsághívők e kevés példányt is még ugyanazon században megsemmisítették, mert az 1638-ban elkobzott unitárius könyvek jegyzékében már nem találunk róla említést.¹

4. (*Thordai Sándor András* Vallása az egy Atya Istenről és az ő egy fiáról, a ki elbocsáttatott, a Jézus Krisztusról. Kolozsvár? 1568.)

Csázmai előbb ismertetett művére felel meg ebben a dévai kálvinista plebános, később, Dávid Ferencz után, első erdélyi ref. püspök, Thordai Sándor András s bár a katolikusoktól feltalált és használt háromságos képeket nem javallja, mégis védelmükre kél, a mennyiben oltalmazni próbálja az azokban kifejezett háromság eszméjét. Mindkét vallásos vitairat emlékéért Csázmai Istvának egy később 1568 elején kiadott felelete tartotta fenn, melynek egyetlen fennmaradt példányát Szabó Károly a *Régi M. Könyvtár* I. k. 67. száma alatt írta le.

Csázmai e feleletében gyakori élénk hivatkozások történnek Sándor Andrásnak ma már utolsó példányig elveszett művére. Az sem érdektelen, hogy Csázmai saját rajzaként védelmezi a megtámadott képek elsejét, a miben aligha van igaza. E képeket a lengyel és unitárius papok együttesen szedték össze a katolikus Krakkó, Róma stb. környékéről. Közéjük került Stancaró és Mélius magyarázata is a szentháromságról, melyeket az első, negyedik stb. sorszámú képekkel együtt magyar művész illusztrált. Oly nagy hatásuk volt, hogy az inquisitio eltiltotta a szentháromságot ábrázoló képeket a magyar eretnekek gúnyolása miatt.²

¹ V. ö. Erdélyi országgyűl. emlékek, X. k. 166., 167., 201. l.

² Reusch Henrik, Der Index der verbotenen Bücher, I. k. 536. l. II. k. 277. l. Századok, 1886. évf. 374. l.

Az orthodox kálvinista papság egyes kolomposai nem nyugodtak mindaddig, mígnem 1638 július havában a szombatosok kiirtása alkalmával erre is országos határozatot hozhattak:

»Ha kikhél, akár ecclesiastica s akár secularis personáknál, oly könyvek, irások és *káromlásra formáltatott képek* volnának, melyek az mostan eligazított recepta unitaria religio ellen valók (értsd: ha a Krisztust nem imádják!), mindazokat az könyveket, irásokat és *képeket* minden ember felkeresvén, tartozzék az jövendő Szent-Márton napjára az fejérvári káptalanban bévinni; ennek utánna pedig afféle könyveket, irásokat és *képeket* senkinek szabad ne legyen írni, nyomtatni vagy *másunnan az országban behozni* (értsd: Lengyelországból), *sub poena notae infidelitatis.*«¹

E határozat következtében a vallásos felvilágosodás történelmében nem kis jelentőséggel bíró képeket még a »*De falsa et vera unius Dei... cognitione*« *Eiii* — *Fiii* lapjairól is kivágtatták, úgyhogy tudtommal csak három ép példány maradt fenn e műből: a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban s a kolozsvári ref. és unit. főgimnáziumok könyvtáraiban. Ez utóbbi vízfoltos, sokáig rejtegetett példány 1726 január 25-én került a főiskola birtokába.

Nem hallgathatom el ez alkalommal a *Régi Magyar Könyvtár* egy fontosabb tévedését, melyet Csázmai Istvánnak előttem fekvő egyetlen műve alapján igen könnyen helyre igazíthatunk. Szabó Károly ugyanis 1567-re teszi a gyulafejérvári kir. könyvnyomtatónak, a híres lengyel nemes, Hoffhalter Rafaelnek halálát.² Ez állításnak határozottan ellenemond Csázmai »*Thordai Sándor András Irására való felelet*«-e, melyet a czímlap szerint Hoffhalter Rafael 1568-ban nyomtatott ki. Ellenemond Dávid Ferenc »*Rövid Útmutatás*« etc. czimű műve is, melyet Hoffhalter csak 1567 legvégén nyomathatott ki, mert ajánló levele 1567 Karácson havának 28-ik napján kelt.

Tekintve azt, hogy Csázmai említett könyvén kívül a Hoffhalter nevét többé 1568-ból sehol sem találjuk, halála idejét ez év első hónapjaira tehetjük. Megemlékezik erről röviden egy-két szóval az évszám nélkül kiadott »*De falsa et vera unius Dei... cognitione*« is, az ajánló levélben következőket irván: »... quaedam etiam *post obitum Typographi* perperam impressa sunt.«

¹ Erdélyi országgyűl. emlékek, X. k. 179. l.

² U. ott, 37. l.

Már most, a fennebb felhozott két adat után, melyek közül az egyik éppen Dávid Ferencznek hiteles bizonyágtétele, a »*De falsa et vera*« ajánló levelének keltét 1567 augusztus 7-ről 1568 augusztus 7-re kell igazítanunk, az előbbi évszám nyilvánvaló sajtóhiba lévén. Ugyane munkának megjelenése tehát Szabó Károlynál 1567 helyett 1568-ra javítandó,¹ mel yjavítás helyességét meggyőzőn bizonyítja az a körülmény is, hogy Dávid Ferencznek egy másik műve, mit Szabó Károly szerint kétségkívül 1568-ban adott ki, előbb megjelent, mintsem e »*De falsa et vera . . . cognitione*« napvilágot láthatott volna. A »*Demonstratio falsitatis doctrinae Petri Melii*« ugyanis a *cii.* levelen ezt mondja:

»Sed haec fusius in disputatione, & in eo, qui mox sequetur, libro *de vera & falsa Dei patris, filii, & spiritus sancti cognitione*, tractabuntur.

E »disputatio« alatt Dávid Ferencz a »*Brevis Enarratio Disputationis Albanae*«-t érti, mely már ekkor sajtó alatt állt s még 1568 derekán megjelenhetett »*apud Viduam Raphaelis Hoffhalterii*.« Hogy a másik »*Demonstratio*« is a közönség kezén foroghatott már ekkor, érdekesen bizonyítja amaz egykorú bejegyzés Marosi Synyg Jánostól, a gyulafejevári disputatio első jegyzőjétől, mely az unitárius főiskola egyik mai példányát 1568 szeptember 3-án Gyula-Fejérváron Bora Andrásnak, a székelykeresztúri unitárius iskola tanítómesterének barátsága jeléül felajánlja.²

Mind e felmutatott hiteles időpontokkal igen jól megegyezik azon kétségtelen bizonyosságúnak mondható tény, hogy a »*De falsa et vera . . . cognitione*« ajánló levele nem 1567, mint Szabó Károlynál az eredetinek sajtóhibája után hibásan áll, hanem helyesebben 1568 augusztus 7-én kelt s hogy maga a kész mű a híres szentháromság-gúnyoló képekkel csak 1568 nyárutóján került az olvasók kezébe. S így tehát a magyar olvasó közönség e mű legnagyobb feltűnést keltő részével a Császmái István kiadásában már egy évvel azelőtt megismerkedett, mielőtt a tudósoknak szánt latin kiadást az egyetértő magyar és lengyel papok Dávid Ferencz s talán Blandrata szerkesztésében kibocsáthatták volna.

¹ II. k. 106. sz.

² V. ö. Régi Magyar Könyvtár, II. k. 29. l.

5. (*Basilius István*. Confessio de Deo Patre, de Jesu Christo et Spiritu Sancto.) Hungarice. Quam Georgius Czeglédi et Petrus Caroli Concionatores Varadienses in quodam opere Debreczini A. 1569. impresso exhibent in 4-o.

Igy írja le Kénosi Basiliusnak rég elveszett művét, melyet Szabó Károly Mélius, Csázmai és Thordai Sándor András inémt tárgyalta műveihez hasonlóan nem vett fel a *Régi M. Könyvtár* I. kötetébe. Czeglédi és Károli munkája, melyre itt Kénosink hivatkozik (»*Az egész Világon való keresztyéneknek vallások az egy igaz Isten felől*«) ma már csak egy csonka példányban ismeretes Schlauch szathmári püspök könyvtárában.¹

6. (*Basilius István*. Mélius követőinek három Istent és két Krisztust vallásáról. Kolozsvár, 1570. 8-r.?)

Kénosi így emlékszik meg Basilius e szintén elveszett művéről:

»Habit etiam aliud opus (quod mihi vidisse non contigit)« sic enim scribit Petrus Caroli in concionibus Debreciní 1570. impressis pag. 91. 6. *Basilius István írt mostan ellenünk valami Maculatoriumot*, melyben Csavargóknak, Hitetőknek és Tétovázóknak nevez minket... azt keni mű reánk, hogy mű három Istent és két Krisztust vallunk etc.«²

Károli Péternek itt említett műve nem annyira prédikációkat, mint sokkal inkább szenvedélyes hangú vitairatokat tartalmaz Dávid Ferencz, Heltai és Basilius ellen intézve.³ Dávid Ferencz 1571-ben a »diadalmas« Károlinak válaszolva, az ő könyvét sem késik makulatoriumnak czímezgetni.

7. (*Caroli Péter*. A Christus Jehova Istenségéről, Várad? 1570.)

Dávid Ferencz »*Az egy attya Istennek, és az ő áldott szent fiának... istenségekről igaz vallástétellel*« czimű 1571-ben kiadott könyvében, mely Károli Péternek »*Az egy igaz Istenről*« kiadott prédikációi ellen íratott, így emlékezik meg Károlinak ma már utolsó példányig elveszett művéről:

»Touabba aszt mondia Caroli: Hogy a Christus Jehoua Isten legyen, Hogy kiuállképpen valo könywbe meg bizonyította. Soc

¹ Kénosi Tósér, De Typographiis, 228. l. Bibliotheca, 27. l. Vess össze Uzoni: Historia Eccles. Unit. I. k. 313. l.

² Bibliotheca, 27. l. Vess össze Uzoni: Historia Eccles. I. k. 313. l.

³ Lásd Régi Magyar Könyvtár, I. k. 39., 40. l.

helyeket szamlál elő, mint: Exod. 3. Isa. 6. 25. 35. 40. 43. 45. 46. 54. Ose. 1. 12. Zach. 2. 12. 14. Jerem. 23. 33. Mich. 4. Johan. 20. &c. FELELET. Mű az ő Könyvet nem láttuk, De ha láttuoc Isten nec segítseguel, az boronara vonszuc, és meg lat-tyuc, Ha à szent irással együt folly: Helye legyen az Isten nec Gyülekedzetiben: Ha nem Tehat az ő töb maculatoriomial más helyre kell vinni.« (Tt₂. és Tt₃. levél.)

Dávid Ferencznek e nyilatkozatából az következik, hogy Károli Péternek 1570-ben kiadott s csak egy példányban, Sárospatakon, fenmaradt prédikációiban még több megemlékezés lehet e korunkra nem maradt munkájáról.

8. *Mélius Péter*. Az egéz szent irasbol valo igaz tvdo-man stb.

A *Régi M. Könyvtár* I. kötetének 40. lapján 77. szám alatt írja le e művet Szabó Károly; de azt nem említi föl, hogy Melius munkája szerkezetre és tárgyalási módra nézve két külön műből van összetéve; sőt a másodiknak az E₄. levelen külön címlapja is van, mely így hangzik:

A MASODIK KÖNY.

Ez világ kezdetitv̄l fogua valameni Eretnekek voltac, mind azoknak á S. Haromfag, az egy igaz Iften, á CHRISTVS fiufaga es Istensege ellen, á S. LELEK ellen, es az igaz hitt ellen, á mi ellen vetefec volt, mind azoknak meg feytefi á Szent irasbol. Vgian azon HORHI MELIVS vagy IHAZ PETER által.

9. (*Basilius István*. Az atyáról, fiúról és szent lélekről. Kolozsvár, 1570. 8-r.?)

Basilius e munkáját mar Bod Péter is csak kéziratban ismerhette: »Elment volt, úgymond, Basilius Békésre is Magyarországba; de onnan Mélius Péter eligazitatta és ott meggyöke-rezni nem engedte: vetélkedtenek is együtt írás által, melly kezembe akadt.«¹

Méliusnak alább ismertetendő munkájából kitetszik, hogy Basilius műve is megjelent nyomtatásban s hogy három részből állott. Első rész arról szólt, hogy »egy légyen az Isten«; »ő az teremtő Isten fiú és szent lélek néköi« stb. A második részről Mélius többek közt így nyilatkozik: »Az igasságval ellenközik az te könyvednek második része, holott azt vallod, hogy az Christus

¹ Magyar Athenás, 28. l.

Isten; de nem örökké való, nem mindenható és nem teremtő.« (C. levél.) A harmadik rész a szentlélek istenségét tárgyalta; vagy Mélius felelete szerint: »De immár utolsó beszédedre térök. Tizennegyedik erősség az ellenkező pártnak könyvének harmadik részének romlására. Harmadszor, ha jól jut eszemben, ilyen választól a szent lélekről, hogy az szent lélek nem igaz Isten, nem egy Isten az Atyával és fiúval, nem Jehova, sem Jah« stb. (C3. levél)

10. (*Mélius Péter*. Az Fiú Isten és Jehova. Debreczen, 1570.)

Méliusnak ily tárgyú munkájáról, melyet Basilius István ellen írt, ő maga így emlékezik meg ugyancsak Basilius ellen intézett 1571-ki munkájában:

»Hogy az fiu Isten is Jehovah legyen, régen immár azt néked megbizonyítottuk; jelesben az mely huszonöth argumentomot Simádon attam vala, kiváltképpen azokban, *kinek im majdan esztendeje leszen*. Nem tudom, ha ugyan nem akarál-e vagy nem tudál felelni; ma is várom a feleletet. Az minemű erőtlen Argumentomid tenéked voltak, értem, hogy ezelőtt is sok jámbor tudós embereknek ugyan azonakat eleikben vetetted, szántalan-szor immár azokra megfeleltek. *Én is kevés beszéddel tavaly megfeleltem*. Most is bizonitom és erősítem. *Joan. 1. 2. 5. Item 14.*« etc. (B₈. levél.)

Nem lehet tudni, írásban vagy nyomtatásban adta át Mélius 1570 tavaszán Simádon Basiliusnak az itt szemére lobbantott 25 argumentumot; de azt bizonyosnak vehetjük, hogy az itt szintén emlegetett »keves beszéd« Mélius nyelvén nyomtatott művet jelentett, mely művel az Alföldön térítő Basilius hatását kívánta volna ellensúlyozni.¹

11. (*Mélius Péter*. Mi a külömbség az tévelgő Erdeli tudománi közöt, és az igaz kerezyeni Evangelium és vallás közeot. Debreczen, 1571. 4-r.)

Basilius Istvánnak 1570-ben kiadott munkája ellen írta Mélius. Szereztetéséről maga így nyilatkozik:

»De ha minden bizonságid megmagyaráznójok és mi legyen értelme, meg jelentönőjök, ez mostani jelen való időknek írására mostan minekünk elég nem volna és az mi beszédink nevednének nagy könyvé. Mostan azért igaz elégnek véltök lenni, hogy az Isten félő keresztyéneknek, mintegy út mutatásképpen, meg

¹ V. ö. Kanyaró, Unitáriusok Magyarországon, 83., 84. l.

jelentenőjük, mit különbözzön ő az igaztul, avagy *mi legyen különbség az tévelgő Erdeli tudomány között és az igaz keresztényi Evangelium és vallás között.*» (B₂. levél.)

Hátrább meg második művének nevezi e munkát a Basilius ellen irtak között:

»Ez után többekkel ennélis, *az mint második írásunkat jól kezdtük*, deák nyelven megmutogatjuk, Isten segítségéből, az ű tudomántoknak és tévelgésteknek igasságtul különbségét; de már utolsó beszédedre térök.« (C₃. levél.)

»Utolsó beszéde ellen, miérth hogy az üdő sem engedi, sok féle szorgalmatosságim is megtiltnak, csak kevés beszéddel felelök . . . Háth nem igaz Basilius Istvánnak tudománya, hogy csak pusztán ajándék (a szent lélek), mert az írás különbségeth teszen, sőt azért mikor ajándékoknak mongya és Jehovának, Urnak és Istennek, sőt egy hatalmú, egyenlő Istenségő, ereje, bölcsessége, és minden hatalmassága vagon az Atyával, kith majd megh bizonitok.« (C₄. levél.)

Méliusnak itt tervezett latin munkája Jézus és a szentlélek istenségéről bizonyára legutolsó műve, ha ugyan beteges állapotában sikerült megírnia. Basilius elleni második vitairatát a simándi disputa után majdnem egy esztendővel, tehát élete utolsó évének, 1571-nek, első hónapjaiban szerezte. Csonkán megvan az unitárius főiskola könyvtárának igen érdekes Méliusgyűjteményében az »*Igaz Szent Írásból Ki Szedetett Enek*« után kötve, hol azonban csak a B. és C. ív maradt fenn: elől egy ív, végén egy vagy két levél kiszakadván. Utána mindjárt egy XVI. századbéli latin theologiai mű következik egykorú kéziratban. De e gondos, rendszeresen összeállított háromság-bizonyító mű aligha a Méliusé, ki utolsó éveiben oly lázas sietséggel dolgozott, hogy a mit magyarul irt, azt is gyakran alig lehet érteni.

Bod Péter Méliusnak fennebb leirt munkáját már csak kéziratban láthatta. Basilius életénél megemlíti: »Vetélkedtenek is együtt írás által, melly kezembe akadt.« Méliusról írva, hozzá teszi e nyilatkozathoz: »Basilius István híres unitárius pappal 1570-dik esztendő tájban írás által a Sz. Háromság tudománya felett és a Krisztus Istensége felett vetélkedett, melly néhol most találhatik.«¹

Az itt említett kézirati másolatok ma már az utolsó példányig elvesztek; sőt az unitárius könyvtárakban a múlt század

¹ Magyar Ahenás, 28., 173. l.

közepén sem voltak már föllelhetők, mint ezt Kénosi hallgatása felőlük elég meggyőzőn bizonyítja.

Még csak azt jegyzem meg, hogy az itt bibliografiai tekintetben értékesített Mélius-gyűjtemény már a múlt században birtokában volt az unitárius főiskolai könyvtárnak, hová a székelyföldi Városhalváról került. Járt kezén Kénosinak, Uzoninak, Aranyos-Rákosi Székely Sándornak, Simén Domokosnak s legutóbb Szabó Károlynak. S mégis könyvészeti és irodalomtörténeti nagy értékét csak a legújabb időben, alig egy pár éve, sikerült e sorok írójának fölismerni.

A BUDAI MUFTI KÖNYVTÁRA

AZ 1684. ÉS 1686. ÉVEKBEN.

THALY KÁLMÁNTÓL.

A tudós és minden kulturális mozzanat iránt élénken érdeklődő *gróf Marsigli Lajos Ferdinánd* hadmérnök- és tüzértábornoknak, a Korvina budavári maradványai gondos megmentőjének szülővárosában Bolognában, az egyetemi könyvtárban őrzött nagyszerű és nagyértékű, de kellőleg még ki nem aknázott irodalmi hagyatékában egyebek közt Buda nevezetességeinek 1684 és 1686-iki igen érdekes leírásaira akadunk a mindent pontosan megfigyelni szokott olasz tudós katona tollából. Marsigli fürkésző szelleme nem hagy semmit, amihez hozzáférhet, érintetlenül. Ekképen tőle, — és egyedül tőle — értesülünk, hogy a török uralom alatti Buda várában a világhírű Korvinán kívül még egy másik nevezetes, nagy könyvtár is létezett, és pedig első sorban *keleti könyvtár*, a főmecset tudós muftijáé.

Budavára faragott kövekből és faragott kőoszlopokkal igen diszesen, sőt »nagyszerűen« épült török főmecsetje a vár főterén, — akkor »Musztafa pasa piaczá-«nak nevezték, — állott és »*bujuk giami Musztafa bassa ciarsusindé*«-nek hivatott. »Questo é il piu gran tempio; resto intiero, (vagyis az ostrom után is épségben maradt), nella piazza detta di Mustaffa Bassa,« írja róla Marsigli tábornok 1686 szeptember havában. (Marsigli-kéziratok, 57. kódex, 400. l.) Ehhez a mecsethez vala hozzáépítve a számos bennlakó tanulónak szobákkal is szolgált török főiskolának,